

Gelenekçilikten ‘Muhafazakar Modernliğe’: İmam Hatip Okulları Örneği

Mustafa Kemal Coşkun*
Burcu Şentürk**

Özet

Bu çalışma İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin modernizm, laiklik ve dine yönelik tutumlarını anlamaya yönelik bir sosyolojik çözümleme girişimidir. Çalışma 1997 ve 2009 yıllarında Ankara'daki İmam Hatip okullarında gerçekleştirilen iki ayrı alan araştırmasının karşılaştırılmasına dayanmaktadır. Araştırma sonuçları İmam Hatip lisesi öğrencilerinin radikal-gelenekçi bir tutumdan daha muhafazakâr-modernist bir tutuma doğru dönüştüğünü göstermektedir. Çalışmada bu dönüşümün Türkiye'de son yıllarda ekonomik, siyasal ve kültürel alanlarda gerçekleşen değişim ve dönüşümlerle açıklanabileceği öne sürülmektedir.

Anahtar Sözcükler: İmam Hatip Okulları, Modernlik, Muhafazakâr Modernlik, Millî Görüş.

From Traditionalism to ‘Conservative Modernism’: The Case Of Imam Hatip Schools

Abstract

This study is a sociological attempt to analyze the attitude of Imam Hatip students about modernism, laicism and religion. The study is based on a comparative analysis of two different survey data which were obtained from students of Imam Hatip schools in Ankara in 1997 and 2009. The main findings of the research show that the attitudes of Imam Hatip students on modernism, laicism and religion transformed from the fundamental-traditionalist view to the conservative-modernist one. The study claims that this transformation can be explained through the recent changes and transformations in economical, political and cultural spheres in Turkey.

Keywords: Imam Hatip Schools, Modernity, Conservative Modernity, National Outlook.

---

* Ankara Üniversitesi, DTCF, Sosyoloji Bölümü
** University of York, Department of Politics Heslington

Giriş

Türkiye'de İslam, İslamcılık ya da İslami yaşam tarzı gibi konular çok uzun bir zamandır tartışılmamasına rağmen bu konularda ileri sürülenlere bir katkı yapmak oldukça zor. Zira bu tartışmalar her zaman Batılılaşma, modernleşme ve laiklik gibi sürekli değişen ve yeniden anlaşılan süreçler üzerinden yapılmaktadır. Bu bağlamda, bu tartışmaya katılmayı zorlaştıran birinci neden, tartışmanın bahsi geçen süreçlerin ideolojik/politik tavır alışlar üzerinden yürütülmüş olmasından başka bir şey değil. İkinci ve daha önemli bir zorluk ise Batılılaşma, modernleşme ve laiklik gibi kavramların yukarıda vurgulandığı gibi aslında statik süreçler olmayıp içi ve anlamı insanın toplumsal pratikleriyle doldurulan ve bu nedenle de sürekli olarak yeniden anlaşılan süreçler olmasından kaynaklanıyor. Bu nedenle gerek İslami söylemleri gerekse modernlik ve laiklik tartışmalarını zaman ve mekândan bağımsız olarak değerlendirmek yaşanan süreci doğru bir biçimde anlamayı da engelliyor.

Genel olarak söylenirse Türkiye'de İslam ve İslamcılık üzerine yapılan tartışmalar, İslam'ı ve modernleşme sürecini zaman ve mekândan bağımsız tarih dışı kategoriler olarak ele alarak tartışmayı bu çerçeveye sıkıştırdı. Dolayısıyla da bütün bu süreçlerin tarihselliği göz ardı edildi. Bu tartışmada bir grup, İslam'ın “doğası gereği modernleşme ve laiklik ile çeliştiğini” vurgulayan bir söylem geliştirdi. Bu çerçevede İslami hareketler ve söylemleri İslami bir devlet kurma girişimi olarak değerlendirilerek hepsi birden Cumhuriyete yönelik bir tehdit olarak alglandı. Bu perspektifin tam karşısında konumlanan başka bir grup ise İslam'ı “her sorunun tek çözümü” olarak değerlendirdi. Böylece de modernlik ve laiklik çerçevesinde bir çözüm arayan yaklaşımı “gerçek İslam'dan sapma” olarak görüp eleştirdi. Aslında her iki yaklaşımın ortak özelliği özü bir niteliğe sahip olmalarıdır. Çünkü her iki yaklaşım da İslam ya da modernizm öznelerin pratik yaşamlarından ayrı olarak değerlendirilir ve İslam'a kendisinde önceden var olan bir öz atfedilir. Özet olarak, gerek İslami gerekse modernist yaşam tarzları, İslam'ı ya da modern yaşam tarzını gündelik yaşamında deneyimleyen bireylerin pratiklerinden bağımsız olarak bu öz çerçevesinde değerlendirilir.

Diger taraftan söz konusu olan modernlik, laiklik ve İslam olduğunda ister istemez eğitimin biçimini ve rolünün de ne olacağı tartışma konusu olmaktadır. Eğitimin, toplumun ortak değer ve normlarının tüm bireylere aktarıldığı bir kurum olduğu düşünüldüğünde bu alandaki tartışmanın önemi de ortaya çıkar. Zira bu kurumlarda öğretenler ve eğitim biçimleri, resmi-siyasal iktidar tarafından belirlenen toplumsal projeye ve toplumun resmi-yasal olarak tanımlanan kolektif tahayyülüne uygun olarak tasarlanmıştır.¹ Eğitimin tam da

¹ Hülya Uğur Tanrıöver (2003). “Ders Kitaplarında Cinsiyet Ayrımcılığı” Betül Çotuksöken, vd. (der.). *Ders Kitaplarında İnsan Hakları: Tarama Sonuçları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayıncılık içinde.

toplumsallaşmadaki ve ulus devletin toplum yaratma projesindeki bu önemi göz önünde bulundurulduğunda, eğitim alanının kuruluşunun ve dönüşümünün Türkiye modernleşmesinin en önemli alanlarından birisini oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğunun geç dönemlerinden beri Türkiye'nin yaşadığı her önemli siyasal ve toplumsal dönüşüm sürecinde eğitimin ve özel olarak din eğitiminin biçiminin ve yerinin nasıl olması gerektiği üzerine çeşitli tartışmalar yaşandı ve mücadeleler verildi. Bu tartışmaların merkezine İmam, Hatip ve diğer din görevlilerini yetiştirmek üzere kurulmuş olan İmam Hatip liselerinin oturması hiç de tesadüf değildir. Ne var ki bu okulların varlığı ve bu okulların yapısı ve işlevinin ne olacağı tartışması da yukarıda bahsedilen özçü yaklaşımın çerçevesinde yapıldı. Bir grup bu okulları İslami bir toplumsal düzen kurmayı amaçlayan bireyler yetiştiren araçlar olarak değerlendirirken, karşıt bir başka grup da bu okulları var olan sisteme uyum sağlamış bireyler yetiştirmeye çabaladığı gerekçesiyle eleştirdi. Bu nedenle de Türkiye'deki ekonomik, siyasal ve sosyal alanlardaki değişim ile birlikte bu okullara devam eden öğrencilerin de İslam'ı, modernliği ve demokrasiyi algılayış biçimleri, yaşadıkları değişim ve dönüşüm göz ardı edildi.

Bu çalışmada yukarıda bahsedilen ve İslamcılık, laiklik ve modernizme yönelik tutumları değerlendirmede hâkim olarak benimsenen özçü yaklaşımından farklı olarak bu tutumlar, bir din olarak İslam'ın ne söylediğinin üzerinden değil fakat öznelerin gündelik yaşamlarında onu nasıl deneyimledikleri ve yorumladıkları üzerinden değerlendirilecektir. Bu çerçevede, 1980'li yıllarda 28 Şubat sürecine ve bu tarihten günümüze uzanan süreçte Türkiye'deki ekonomik, sosyal ve siyasal dönüşümlere koşut olarak İslami söylemlerde yaşanan dönüşüm tartışılacaktır. Bu dönüşümün İmam Hatip liselerine devam eden öğrencilerin bir takım modern ve laik değerlere karşı tutumlarına nasıl yansığı meselesi ise çalışmanın ikinci bölümünü oluşturacaktır. Aşağıda ayrıntılıyla tartışılabacak olan iki amprik araştırmancının sonuçlarını karşılaştırarak bu alanda etkin olan özne ve yapıların dönüşümünü anlamaya çalışacağız. Bu çerçevede düşünüldüğünde Türkiye modernleşmesinin gerilim hatlarını anlamak için din eğitimi alanının dönüşümünü ve bu alanda yer alan öznelerin modernlik, laiklik ve din konularındaki "ideolojik" tavır alışlarında ne türden değişimler yaşandığını izlemenin yararlı olduğu kadar, özçü yaklaşımın hâkim olduğu tartışmalara da farklı bir perspektiften katkı sunabileceğini düşünüyoruz.

“Milli Görüş”ten “Muhafazakâr Demokrasiye” ya da “Kimlik” Politikasından “Hizmet” Politikasına

Türkiye’deki büyük ve önemli siyasal İslamcı hareket 1990’lı yılların sonlarına kadar etkililiğini sürdürden Milli Görüş hareketidir. Bu hareket Necmettin Erbakan öncülüğünde 1970 yılında önce Milli Nizam Partisi’ni, 1972 yılında da Milli Selamet Partisi’ni kurdu. Süreç içerisinde her iki parti de laiklik karşıtı olmaktan dolayı 1971 ve 1980 askeri müdahalelerinden sonra kapatıldı. Erbakan 1983 yılında Refah Partisi’ni kurdu. Partinin en önemli zaferi 1995larındaki genel seçimlerde oldu ve oyların %21.4’ünü alarak seçimden birinci parti olarak çıktı. 1996’da Erbakan, Doğru Yol Partisi ile kurulan koalisyon hükümetinin Başbakanı oldu. 28 Şubat 1997’deki “yumuşak” askeri darbe sonrası koalisyon hükümeti yıkıldı ve Refah Partisi Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı.

Milli Görüş hareketi 1990’lı yılların sonlarına kadar AB, küreselleşme ve Batı karşıtı bir politika izledi. Türkiye’nin AB üyeliğine muhalefet etti. Müslüman ülkelerle ilişkileri geliştirmeye yöneldi ve 8 Müslüman ülke arasında D-8 (developing 8) adı altında uluslar arası bir örgüt kurdu. Milli Görüş hareketi toplumu politika aracılığıyla yukarıdan aşağıya ve eğitim yoluyla aşağıdan yukarıya dönüştürmeyi amaçlayan ulusal bir hareketti.² Dolayısıyla bu hareket siyasal İslamcı ve Batı karşıtı bir gündeme sahipti.

28 Şubat 1997’de ordunun girişimiyle Milli Güvenlik Kurulu toplandı ve Türkiye’nin önündeki en büyük tehlikenin irtica olduğunu açıkladı. Toplantıda alınmış olan kararlar özellikle İslami eğitimi ve İmam Hatip Liseleri’ni doğrudan etkileyen kararlardı. Bu kararlar sonucu üniversitelerde başörtüsü kesin bir biçimde yasaklandı, zorunlu eğitim 8 yıla çıkarıldı ve bu nedenle de İmam Hatip Liseleri’nin orta kısımları kapandı. 12 yaş altındaki çocuklara Kur'an öğretimi yasaklandı ve bütün Kur'an kurslarının Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanması istendi. Bu süreç sonunda Refah Partisi Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı. Refah Partisi’nin milletvekilleri Fazilet Partisi’ni kurdular ancak bu parti de 2001 yılında laiklik karsıtı faaliyetler yürüttüğü gereklisiyle kapatıldı. Bu kapatılma İslamcı hareket için dönüm noktası oldu ve Milli Görüş hareketi savunucuları ile partinin genç jenerasyonu arasında bir ayrılma ortaya çıktı. Bunlardan ilki Saadet Partisi’ni kurarken ikinciler Adalet ve Kalkınma Partisi’ni (AKP) kurdular. Yeni kurulan AKP, Refah Partisi’nden farklı olarak hem yurt içinde hem de dış politikada daha küreselci ve uzlaşmacı bir görüşü benimsedi. AKP, aslında içinden yettiği İslam ve Batı ayrimını temel alan geleneksel İslamcı söylemden farklı olarak

² Ahmet T. Kuru (2006). “Reinterpretation of Secularism in Turkey: The Case of the Justice and Development Party”, M. Hakan Yavuz, (der.). *The Emergence of New Turkey*. University of Utah Press: Salt Lake City içinde, s. 269.

kendisini muhafazakâr demokrat olarak tanımlayarak AB ve laiklik taraftarı bir politika izlemeye başladı. Gerek ekonomik gerekse siyasal hayatı daha liberal politikaları benimsedi. 3 Kasım 2002 seçimlerinde de oyların %34'ünü alarak tek başına iktidar oldu. Buna karşılık Milli Görüş söylemine devam eden Saadet Partisi ise aynı seçimlerde sadece % 2.5 oranında oy alabildi.

İslami söylem ve politikaları liberalleşmeye götüren bu değişimi Türkiye'de iki gelişmeyle beraber okumak mümkün görünüyor. Bu gelişmelerden birincisi yeni İslamcı burjuvazinin, ikincisi ise yeni bir entelektüel grubun ortaya çıkmasıdır.³ (Yavuz: 2006). Gerek yeni İslamcı burjuvazinin gerekse yeni entelektüellerin gelişimi ekonomik, siyasal ve kültürel alanda yaşanan değişim ve dönüşümlerin doğrudan bir sonucudur. Aşağıda kısaca bu gelişmeler tartışılacaktır.

Bilindiği gibi Türkiye, 1980 yılı başlarından itibaren hem IMF hem de Dünya Bankası'nın desteğinde serbest piyasa ağırlıklı dışa açık politikalara dayanan neo-liberal ekonomik politikaları uygulayan ülkelerden biri olmuştur. 1970-80 yılları arasında sermaye birikimi sorununun giderek artması ve sınıf mücadeleisinin giderek yoğunlaşması 1980 yılının hemen başında 24 Ocak kararları adı altında ekonomik bir projenin gündeme sokulmasına neden oldu. Bu kararlar en genel anlamıyla sermayenin emek karşısında güçlendirilmesine ve ülkenin dışa açılmasına hizmet edecekti. Söylemeye bile gerek yoktur ki 12 Eylül darbesinin tarihsel anlamı, ordunun ve bürokratların devleti koruma güdüsünde değil⁴ fakat kapitalist dünya pazarıyla bütünlüğe temel alan neo-liberal yöneliye uygun olarak ülkenin hem ekonomik altyapısını hem de politik ve hukuki üstyapısını sermaye birikiminin temel gereksinimlerine uygun hale getirmesinde yatar. Zira 12 Eylül'le birlikte başa geçen askeri yönetim burjuvazinin ekonomik ve toplumsal programına bütünüyle angaje olmuştur.⁵ Darbeyle birlikte ekonomi politikasındaki temel değişikliklerin iki özelliği göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki, ekonomide korumacı ve ithal ikamesine dayalı içe dönük bir program izlenirken, ekonominin kapitalist dünya ekonomisiyle bütünlüğesini sağlamak amacıyla dışa dönük bir politika izlenmeye başlanmasıdır. İkincisi ise devletin ekonomi alanındaki rolünden gerçekleşen belirgin değişikliklerdir.⁶ 1980 sonrası gelişmeler, üretim ilişkilerinin

3 M. Hakan Yavuz (2006). "Introduction: The Role of the New Bourgeoisie in the Transformation of the Turkish Islamic Movement", M. Hakan Yavuz, (der.). *The Emergence of New Turkey*. University of Utah Press: Salt Lake City içinde.

4 Bu türden bir açıklama için bkz. Metin Heper (2006). *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Ankara: Doğu-Batı Yayımları.

5 Korkut Boratav (2005). *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Ankara: İmge Yayımları, s. 74.

6 Fikret Şenses ve Erol Taymaz (2003). "Unutulan Bir Toplumsal Amaç: Sanayileşme: Ne Oluyor? Ne Olmalı?", A. H. Köse-F. Şenses-E. Yeldan, (der.). *İktisat Üzerine Yazılar-II, İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar*. İstanbul: İletişim Yayımları içinde, s. 431-433.

toplumsal yeniden üretimi bağlamında devlet müdahalesindeki dönüşümleri anlatmak için kullanılan “devletin yeniden yapılanması” ve “yapısal uyarlanması” kavramlarının gelişimine tamıkkılık etmektedir.

Bu sürecin en önemli sonuçlarından birisi, devlet korumacılığından ve pazardan kendisini dışlanmış hissedilen Anadolu'daki küçük ve orta boy işletmelerin gelişmesine yol açmasıydı. Bu yeni gelişen burjuvazi gelenekçi bir yapıya sahipti ve bu nedenle muhalefetini İslami bir söylem üzerinden geliştirdi, böylece 1980 darbesinden sonra kurulan MSP'nin destekçileri oldular. Aynı zamanda İstanbul'da yerleşik olan büyük sermaye sahipleriyle rekabet içine girerek 1990 yılında MÜSİAD'ı kurdular. Bu süreç sermaye sınıfı arasında gerçekleşen ve sınıf içi bir çatışmanın başlamasına neden olan bir ayrımla sonuçlandı. Siyasal İslami hareket Anadolu'da yerleşmiş olan küçük ve orta boy sermayenin temsilcisi oldu. Dolayısıyla büyük sermayenin örgütü TÜSİAD laik ve modernist, MÜSİAD ise muhafazakâr ideolojinin savunucusu oldular.⁷ Ne var ki 28 Şubat 1997'deki “postmodern darbe” siyasal İslami politikanın değişiminin de itici gücü oldu. 28 Şubat'ta alınan kararlardan sonra Anadolu'daki muhafazakâr sermaye, sistemle sürekli çatışan bir parti ile daha ileriye gidemeyeceğini, ekonomik çıkarlarının giderek daha fazla zarar gördüğünü fark etti. Onların ihtiyyacı, kendilerini küresel ekonomik sisteme eklemleyecek, böylece de piyasadan daha fazla pay alabilmelerini sağlayacak politikalardı. Artık küreselleşme ve Batı karşıtı politikalardan kendilerinin bu amacına hizmet etmemesinden ötürü geleneksel Milli Görüş yaklaşımı ve İslami kimliğe ilişkin politikasıyla Refah Partisi bunun için uygun bir parti değildi. Böylece Refah Partisi içindeki muhalefeti desteklediler ve bu muhalefet daha sonra partiden ayrılarak AKP'yi kurdu. “Milli Görüş gömleğini” üzerinden çıkardığını söyleyen AKP yönetimi, bir İslami kimlik politikası yürütmekten çok topluma “hizmet götürmeyi” hedefleyen bir parti olduğunu sıkılıkla vurguladı. Dolayısıyla Anadolu sermayesinin yeni partisi, İslami söylemlerden uzak kalan, daha çok Türkiye'nin küresel ekonomik politikalara entegrasyonunu ön plana çıkarmış ve kendisini “muhafazakâr demokrat” olarak gören ve kendisini demokrasinin muhafazakâr yüzü olarak sunan bir partiydi.

Bu gelişmelere paralel olarak gerek liberal ekonomi politikalarının gerekse AKP'nin muhafazakâr ideolojisinin savunuculuğunu üstlenen yeni bir entelektüel

7 Buğra TÜSİAD ve MÜSİAD arasındaki farkı şöyle belirtir: “TÜSİAD, devlet ve büyük iş çevresi arasındaki güç dengesini, geniş ölçüde Avrupa demokrasilerinin özellikleriyle aynı doğrultuda olmak üzere tüm toplumdaki dönüşümler içinden yeniden düzenlemeye girişmektedir. Öte yandan MÜSİAD örneğinde ise, Türk toplumunun İslami karakteri, hem İslamın kapitalizmle uyumu olduğunu göstermek hem de dini, yükselen ortaklıktan kazanç sağlamaya çalışan ulusal ve uluslararası iş çevresinin bu katmanları arasında bir dayanışma duygusunu canlandırmın kaynağı olarak kullanmak amacıyla vurgulanmaktadır”. Bkz. Ayşe Buğra (1998). “Class, Culture, and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations”, *International Journal of Middle East Studies*, 30/4, s. 536.

grup da ortaya çıktı. Bu entelektüeller, esas olarak Anadolu sermayesinin ekonomik, siyasal ve kültürel çıkarlarını topluma yayma işlevini gördü. Buradaki en büyük desteği de şüphesiz ki yine Anadolu sermayesi idi. Zira onların gazetelerini, televizyonlarını, radyolarını vb. kullanarak bu muhafazakâr ideolojinin toplumda geniş kabul görmesi işlevini gördüler. Savundukları da artık siyasal İslami bir söylemeden çok muhafazakâr, ancak bir takım modernist değerlerle de uzlaşan bir politikaydı. Örneğin bu entelektüellerden biri olan Ali Bulaç, artık siyasal İslam'ın olduğunu ileri sürdürdü. Onun yerine siyasal bir rejim olan laiklikle çelişmeyen bir yeni sivil İslamcılık çağrısı yaptı. Ali Bulaç genel olarak cemaatleri özel olarak ise Gülen cemaatini bu çerçevede değerlendirmektedir. Bulaç'a göre dinsel cemaatler toplumu demokratikleştirmekte, modern sürece katmakta, sivilleştirilmektedir. Cemaatlerin küreselleşme dalgasına direnecek güçe sahip olamayacağını, direnirse hızla tasfiye edileceğini, bu nedenle de sürece dahil olması gerektiğini vurgulamaktadır. Cemaatlerin sivil kalması gerektiğini ve devleti yönetmek gibi bir iddialarının olamayacağını belirtmektedir.⁸ Bu söyledikleriyle Ali Bulaç, siyasal İslamın bir tür evrim geçirdiğini vurgulamaktadır.

Buraya kadar, bir taraftan gelişen yeni burjuvazinin ve onun ekonomik-siyasal ihtiyaçlarının, diğer taraftan da yeni entelektüellerin İslami söylemin değişiminde etkili olduğunu vurgulamaya çalıştık. Bu sürecin diğer toplumsal özneleri de etkileyerek modernlik ve laikliğe karşı tutumlarını da değiştirmesi kaçınılmazdır. Çalışmanın devamında ise bu değişim ve dönüşümleri İmam Hatip Liseleri'ne devam eden öğrenciler üzerinden gözlemlemeye çalışacağız.

İmam-Hatip Liseleri Araştırması

Bu değişim süreciyle ve 28 Şubat müdahalesi ile birlikte İmam-Hatip Liseleri'nin yapısının da değişimden etkilenmediği elbette ki söylenenemez. Özellikle 28 Şubat Milli Güvenlik Kurulu toplantısında alınan iki karar İmam-Hatip liseleriyle doğrudan ilgiliydi. Birincisi, zorunlu eğitim sekiz yıla çıkarıldı, böylece İmam-Hatip liselerinin altı, yedi ve sekizinci sınıfları kapandı, eğitim süresi 6 yıldan 3 yıla düştü. İkincisi ise üniversitede giriş sınavında getirilen sınırlamayı İmam-Hatip Lisesi mezunlarının İlahiyat Fakülteleri dışında başka bir bölüme girmeleri zorlaştırıldı, hatta mezun olunan lise tipine göre belirlenen katsayı uygulamasıyla da neredeyse imkansız hale getirildi. Bu değişikliklerin sonucu olarak 1996-1997 öğretim yılında İmam-Hatip Lisesi öğrenci sayısı 396 binken, 28 Şubat sürecinden sonra bu sayı 192 bine düştü. 2002 yılına gelindiğinde ise İmam-Hatip Liseleri'ndeki öğrenci sayısı 72 bine kadar düşmüştü. AKP'nin iktidara geldiği 2002 yılından itibaren ise öğrenci sayısı

8 Ali Bulaç, Yeni Şafak gazetesi, 05.05.2008.

tekrar yükselmeye başladı. 2006 yılında 120 bin kayıtlı öğrenci varken bu rakam 2009-2010 öğretim yılında 198 bine ulaştı.

Bu çalışmanın amprik malzemesi iki ayrı dönemde İmam-Hatip Liseleri'ne devam eden öğrencilere uygulanan soru formlarından elde edilen verilere dayanmaktadır. Bahsedilen araştırmalardan birincisi 1997-1998 öğretim döneminde toplam 401 (225 kız, 176 erkek) öğrenciye önceden hazırlanmış soru kağıtlarından elde edilen verilerden oluşmaktadır.⁹ Yukarıda belirtildiği gibi o dönemde Milli Görüşü Refah Partisi iktidardaydı ve 28 Şubat kararları bu dönemde alınmıştı. İkinci araştırma ise 2009-2010 öğretim yılında 157 kız 59 erkek olmak üzere toplam 216 öğrenciyle gerçekleştirildi. Bu dönemin temel özelliği ise AKP iktidarıyla birlikte İslami kimlik ve söylemlerde önemli değişimler yaşanmış olmasıdır. 1997'de Ankara'nın değişik semtlerinde bulunan üç İmam-Hatip Lisesi örnekleme dahil edilmişti. 2009'da da yine aynı soru kâğıdı aynı örneklem seçilerek uygulandı. Her iki dönemdeki İmam-Hatip Liselerinin yapısı belirgin bir takım farklılıklar içermektedir. 1997 yılı sekiz yıllık zorunlu eğitimin başladığı ilk yıldı ve bu konudaki tartışmalar gerek laik gerekse İslami çevrelerce hararetli bir biçimde devam etmekteydi. Ayrıca bu dönemde gittiğimiz İmam-Hatip liselerinde kız ve erkek öğrenciler ayrı sınıflarda eğitim görmekteydi ve erkek öğrenci sayısı oldukça yüksekti. Diğer taraftan kız öğrencilerin bütünü de başörtülü olarak okula gelmekte ve derslerde de örtmeye devam etmekteydiler. 2009 yılında ise kız ve erkek öğrenciler aynı sınıflarda eğitim görmekteydiler. Ayrıca sınıflarda başı açık olan öğrencilere de rastlanmaktadır. Diğer taraftan erkek öğrenci sayısı oldukça düşüktü. Bunda İmam-Hatip mezunlarının üniversitede kendi alanları dışında bir bölüme gitmelerinin zorlaştırılmasının etkili olduğu düşünülebilir.

Bu çalışmada birbirinden farklı iki politik süreçte yürütülen iki araştırmanın sonuçlarından yararlanarak öğrencilerin bir takım konulardaki tutum ve davranışlarındaki değişimi izlemeye çalışacağız. Çalışmanın temel iddiası ise öznelerin pratik deneyimlerinde gerçekleşen değişimlerin, yukarıda bahsedilen, Türkiye'deki ekonomik, siyasal ve kültürel değişimlere bağlı olarak gerçekleştiği üzerine kuruludur. Bu iki araştırmanın ortaya koyduğu verilerden de izlenebileceği gibi bu değişimin öğrencilerin söylemlerini, tutumlarını ve kendilerini ifade etme biçimlerini daha radikal İslamcı bir söylemeden muhafazakâr-modernist bir söyleme doğru dönüştürdüğü söylenebilir.

⁹ Bahsedilen araştırma ile ilgili olarak aşağıdaki iki makaleye bakılabilir: Bahattin Akşit ve Mustafa Kemal Coşkun (2004). "Türkiye'nin Modernleşmesi Bağlamında İmam-Hatip Okulları", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, İslamcılık, Cilt: 6*, Ankara: İletişim Yayıncılığı içinde; Bahattin Akşit, vd. (2000). "Modernleşme ve Eğitim: Ankara'daki Ortaöğretim Okullarındaki Öğrenci Profilleri", F. Atacan, vd. (der.). *Mübecel Kiray İçin Yazilar*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık içinde.

Öğrencilerin tutum ve davranışlarını anlamak için iki farklı araştırmadaki katılımcılara yöneltilen üç farklı grup soruya verilen yanıldan hareket edilecektir. Bunlardan birincisi, kadınların toplumsal hayatı yerine ilişkin soruları kapsamaktadır. İkinci grup sorular din, kültür, gelenek ve bilim ilişkisi üzerine sorulardan oluşmaktadır. Son olarak ise Türkiye'nin modern bir ülke olup olmadığına ve bunun nedenlerine ilişkin sorular yer almaktadır.

Kadınların toplumsal hayat içindeki yeri ve statüsü Türkiye'de İslam ve modernleşme tartışmalarının temel noktalarından birisini oluşturmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ilk yıllarından itibaren, kadınlar yeni laik düzen yanları tarafından toplumsal değişimin semboller olarak kurula gelmişler, gelişmekte olan bu yeni ülke için "traktör resimleri kadar peçesiz kadın resimleri de gelişmenin göstergeleri olarak sunulmuştur".¹⁰ Bu toplumsal değişime İslami bir perspektiften ve laiklik karşılığı üzerinden yaklaşan kesim için ise, örtülü kadınlar *geleneğin taşıyıcıları*¹¹ olarak önem kazanmaktadır. Gerek laiklik yandaşları gerekse karşıtları, kadının temel olarak evde, özel alandaki sorumlulukları üstlenmesi yönündeki hakim geleneksel söylem bağlamında birbirlerine çok zıt olmamakla beraber, kadınların örtünmesi, toplumsal hayatı daha fazla yer almazı gibi konularda sürekli mücadele içinde bulunmuştur ve bu durum halen devam etmektedir. Aşağıda görüleceği gibi değişen oranlarda da olsa farklı dönemlerde İmam-Hatip Liseleri'ne devam eden öğrencilerde kadın sorununa ilişkin hem modern hem de geleneksel görüşlerin temsil imkanı bulduğu söylenebilir. Ancak aynı zamanda, toplumsal ve siyasal gelişmelerin yaşandığı bu süreçte kadına yönelik tutumlarda önemli bir değişim varlığı da gözlenmektedir.

Tablo 1: Kadın Sorununa Yaklaşımalar^(*)

	1997 Verileri (%)		2009 Verileri (%)	
	K	E	K	E
Kadınlar dışında çalışarak eve kazanç sağlamalıdır.	88.4	19.3	93.1	21.7
Kadınlar yalnız başlarına seyahat edebilirler.	57.8	15.9	63.4	13
Kadının esas yeri evidir.	35.1	83	27.6	77.8
Kadın kendi fikirlerini serbestçe başka erkeklerle söyleyebilmelidir.	66.2	24.4	72.3	29.5
Kadınların okuyup meslek sahibi olmaları gereksizdir.	3.1	22.2	4.6	17.8
Kadın kendi fikirlerini yalnızca kocasına söyleyebilmelidir.	15.6	60.2	17.3	62.2
Kadınlar dışarıya çıktılarında mutlaka örtünmelidir.	90.7	89.8	83.2	80.4

(*) Tablo Likert tipi sorulara "fikrine uygun" biçiminde verilen yanıtları içermektedir.

10 I.C Shick (1990). "Representing Middle Eastern Women: Feminism and Colonial Discourse", *Feminist Studies*, 16/2, s. 369.

11 Nira Yuval-Davis (2003). *Cinsiyet ve Millet*. İstanbul: İletişim Yayıncıları.

Genel itibarıyla İmam-Hatip Liseleri’ndeki öğrencilerin kadınların toplumsal hayatı ve hane içerisindeki rollerine ilişkin tutucu bir yaklaşımı devam ettirdiğini söylemek olanaklı. Ne var ki 1997’den bu yana öğrencilerin bu tutumlarında çok az da olsa göz arı edilemeyecek bir takım değişimler gözlenmektedir. Bu noktada İmam-Hatip Lisesi öğrencilerinin kadınların gündelik yaşamı ile doğrudan ilişkili konulara karşı geleneksel tutucu bir tavırdan daha modernist bir tavra doğru yöneldiğini söylemenin yanlış olmayacağı düşünüyorum. Kadınların görelî olarak toplumsal hayatı katılımda başarılı olduğu ya da modern yaşamın gerekliliklerinin (kadının çalışması, meslek sahibi olması gibi) geleneksel aile yapısının öngördüğü hayat biçimine üstün geldiği durumlarda tutucu yaklaşımın her iki dönemde de öğrencilerin tutumları üzerinde önemli bir etkisi olduğu söylenemez. Örneğin “kadınların okuyup meslek sahibi olmaları gereksizdir” gibi bir yargı her iki dönemde de ciddi bir destek görmemektedir. Benzer bir biçimde “kadınlar kazanç sağlamalıdır” önermesi çoğunuğun desteği almakta, 1997’den günümüze kadar da daha fazla benimsenmektedir. Bu veriler ışığında özet olarak öğrencilerin kadınların toplumsal yaşama katılımları yönündeki desteklerinin 1997 yılında da azımsanmayacak bir ölçüde olduğu ve süreç içinde daha da arttığı söylenebilir. Bu duruma karşın, geleneksel, tutucu aile yapısının en önemli özelliğini anlatan kadınların hane içindeki konumlarına yönelik “kadınların esas yeri evdir” ya da “kadın fikirlerini yalnızca kocasına söyleyebilmelidir” gibi söylemler özellikle de erkek öğrencilerin tutumları üzerindeki belirleyiciliğini süreç içinde etkisi azalmasına rağmen korumaktadır. Bu noktada, kadınların toplumsal ve ev içindeki hayatları ile ilgili bu onermelerde, kız ve erkek öğrenciler arasında hem 1997 hem de 2009 yıllarında belirgin bir görüş farklılığının olduğunu söylemek de elbette mümkün. Her iki yıla ait verilere bakıldığında, İmam Hatip Lisesi’ndeki kız öğrencilerin, kadınların eğitim görmesi, iş hayatında yer almaları ve toplumsal hayatı da görünürlük olmaları gibi konulara erkek öğrencilere göre daha olumlu bir tutum aldıkları görülebilir. Verilere genel olarak bakıldığında hem 1997 döneminde hem de 2009 döneminde kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre daha modern yargılari benimsediği söylenebilir. Aynı zamanda bu verilerden yola çıkarak evin geçiminden erkeği sorumlu tutan, öte yandan kadını ise ev içinde tutan hane içindeki cinsiyetçi iş bölümünü anlayışının özellikle erkek öğrenciler arasında yaygın olduğu görülmektedir. Örneğin “kadınlar dışında çalışarak eve kazanç sağlamalıdır” önermesine 1997 yılında kız öğrencilerin %88.4’i katılırken, bu oran 2009 yılında yine kız öğrencilerde %93.1’ e yükselmektedir. Erkek öğrencilerin aynı önermeye katılma oranları ise 1997 yılında %19.1’ken, 2009 yılında küçük bir yükselme gösterse de %21.3 ile sınırlı kalıp, kız öğrencilerin katılma oranlarına göre belirgin bir şekilde düşüktür. Ancak, kız ve erkek öğrencilerin kadınların örtünmelerine yönelik tutumları her iki yılda da benzerdir.

Öğrencilerin İslam'a, İslami ve modern yaşama, Batılılaşmaya yönelik tutumlarını anlamak için dinin bireysel ve toplumsal hayatı yerine ve belirleyiciliğine yönelik soruları Türkiye'nin modernleşme sürecinde önemli bir yere sahip olan din-kültür, din-bilim bağlamında incelemek mümkündür. Aşağıdaki tabloda sunulan yanıtlar bu çerçevede değerlendirilecektir.

Tablo 2: Din, Bilim, Kültür İlişkisi^(*)

	1997 Verileri		2009 Verileri (%)	
	(%)		K	E
	K	E		
Olgun bir hayat felsefesine sahip olmak için dini inanç şarttır.	96	93.8	99.4	93.3
Kültürümüzün bütün yönleri yaşadığımız çağda uygun hale getirilmelidir.	53.8	56.8	49.7	53.2
Bilim ne kadar ilerlerse ilerlesin insanoğlu kainatın sırlarını çözmez.	59.1	67	62.5	70
Kuvvetli dini inançları olmadan da iyi bir insan olunabilir.	42.2	27.3	39.9	36.4

(*) Tablo Likert tipi sorulara "fikrime uygun" biçiminde verilen yanıtları içermektedir.

1997 ve 2009 yılı verileri birlikte değerlendirildiğinde İmam-Hatip Liseleri öğrencilerinin din, bilim ve kültür ilişkisi konularında büyük bir değişim/dönüşüm geçirdiklerini söylemek zor görünüyor. Böyle bir değişimin eksikliğinin yanı sıra, Tablo 2'ye göre öğrencilerin dinden bağımsız bir hayat felsefesi ve ahlaki tutumun olabilirliğine dair inançları düşüktür. Bu durumun Türkiye toplumunda dinden bağımsız bir ahlaki düzlem üzerine tartışmaların eksik kalmasından ve Batı ülkelerindeki gibi uzun döneme yayılmamasından kaynaklandığı düşünülebilir. "Mahalle Baskısı" söylemiyle uzun tartışmalara yol açan Şerif Mardin, yüzyıllar boyunca Avrupa'daki insanların dindarlıklarından bağımsız olarak, iyi, güzel ve doğru olana dair bir felsefe üretme arayışına girdiklerinden, ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihinde laiklik mücadelesi verilmiş olsa da toplumsal yaşama dair dinden bağımsız bir ahlaki öğreti üzerine derinlemesine tartışmaların yokluğuna işaret eder.¹² Türkiye Cumhuriyeti'nin yapı taşlarından birisi olan laiklik ilkesi için birçok tartışma yapılmış, uzun yillara dayanan mücadeleler verilmiştir. Bu mücadeleler sonucunda insanların genel itibarıyla devletin ve dinin kurumsal düzeyde birbirinden ayrılmasına ikna olduğu söylenebilir. Örneğin Dünya Değerler Araştırması'nın 2007 Türkiye verilerine göre insanların %68.9'u dini liderlerin ve din adamlarının hükümetin kararlarında etkili olmaması gerektiğini savunmaktadır. Ancak, laiklik tartışmaları yalnızca

12 Ruşen Çakır (2008). *Mahalle Baskısı: Prof. Dr. Şerif Mardin'in Tezlerinden hareketle Türkiye'de İslam, Cumhuriyet, Laiklik ve Demokrasi*. İstanbul: Doğan Kitapçılık.

devlet aygıtının din ile mesafesini kendisine dert edinirken, dinin eğitim, kültür gibi alanlardaki görünümüne degeinmekte eksik kalmıştır. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti tarihinde laiklikle elele yürüyen modernleşme projesinde seküler bir ahlaki perspektifin yerleşmediğini söylemek de mümkünür. Dolayısıyla bilimin ve dinden bağımsız olan bir takım ahlaki değerlerin toplumumuzda modern yaşamın bileşenleri olarak düşünüldüğü pek söylenemez. Örneğin, yine 2007 Dünya Değerler Araştırması'nda “Bilime gereğinden çok, dine ise gereğinden az önem veriyoruz” önermesini 10 üzerinden 6 ve yukarısı puan vererek kabul edenlerin oranı %64.5'tir.¹³ Tablo 2'de görüleceği gibi bu araştırmada elde edilen verilerin de Dünya Değerler Araştırması'nda ortaya çıkan sonuçlarla uyumlu olduğunu söylemek mümkünür.

Tablo 2'de ortaya çıkan önemli bir nokta her iki dönemde de kız ve erkek öğrenciler arasında büyük farkların ortaya çıkmamasıdır. Kadınların meslek edinebilmeleri ve evin dışındaki toplumsal hayatı katılmaları konusunda bütünüyle farklılaşna kız ve erkek öğrenciler dinin insan hayatındaki rolü ve kadınların örtünmeleri gerekliliği konusunda birbirleriyle benzeşmektedir. Bu durum ise kadının toplumsal hayatı ve çalışma hayatına katılımı konusunda egemen olan geleneksellik ve modernlik ikiliğinden beslenen yaklaşımındaki çatıtlaklara işaret etmektedir. Bu tür bir ikiliğin hakim olduğu egemen düşünce biçiminde, başörtüsü, dini pratikler ve ancak özel alanda var olabilme geleneksel kadına atfedilirken, toplumsal hayatı ve iş hayatına katılmak modern kadın figürüne denk düşmektedir. Oysa İmam Hatip Liseleri'nde okuyan kız öğrencilerin cevaplarından yola çıkarak, bu öğrencilerin bu okulları en çok başörtüsüne hoşgörü gösterdikleri için seçimleri göz önünde bulundurulursa, başörtülerinden vazgeçmek istemedikleri, buna büyük önem atfettikleri, İslam'ın hayatlarını anlamlandırmada başat rolü oynadığı ama öte yandan toplumsal hayatı ve meslek yaşamına hem cinsleri kadar katılmak istedikleri ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, kadın bedeninin ideolojilerin çokça gezindiği ve kurulduğu alanlar olması ve yine kadın bedeninin söylemsel düzeyde grupların sınırını çizen ve birbirinden ayıran en önemli simge olduğu da göz önüne alınırsa, bu kadınların nasıl ikili bir dışlanma ve ötekileştirmeyle karşılaşlıklarını anlaşılabılır. Bir taraftan başörtülü oldukları ve İslami düşünüş tarzlarıyla laik ve modernist egemen söylem tarafından, diğer taraftan geleneksel rolü reddeden ve toplumsal hayatı katılmada başörtüsüz hem cinsleriyle benzer beklentilere sahip oldukları için İslami çevreler tarafından görünmez ve tehlikeli görülmektedirler. Bu noktada, modernist söylemin “şehirli, başı açık, meslek sahibi, rasyonel” ideal kadınının karşısında bulunan İslami çevrelerce pekiştirilen “Müslüman, başörtülü, hane içindeki” ideal kadın tipi arasında doğan gerginlikten başörtülü kadınların önemli bir sorun yaşadığı düşünülebilir.

13 www.worldvaluessurvey.org

Son olarak öğrencilere Türkiye'nin modern bir ülke olup olmadığı sorulmuştur. Tablo 3 bu soruya verilen yanıtları göstermektedir.

Tablo 3: Türkiye'nin Modern Olup Olmadığına İlişkin Algılar

Türkiye Modern midir?	1997 Verileri (%)		2009 Verileri (%)	
	K	E	K	E
Evet	6.5	16.4	29.3	48.6
Hayır	87.5	68.5	50	35.2
Kısmen	6	15.1	20.7	16.2
TOPLAM	100	100	100	100

1997 yılından bu yana Türkiye'yi modern bir ülke olarak görenlerin oranlarında önemli bir artış olduğu görülmektedir. Burada önemli bir nokta, öğrencilerin çoğunluğunun "modern" olmayı olumlu bir özellik olarak görmesinde yatkınlıkta. Örneğin Türkiye'nin modern olmadığını söyleyenlerin birçoğu "yetersiz teknoloji", "kötü ekonomi" gibi sorunları bu duruma yol açan bir gerekçe olarak göstermekte, modernliği hem olumlamakta hem de bir hedef olarak görmekte, dahası, belirttikleri sorunların çözümüyle Türkiye'nin modern bir ülke olacağını düşünmektedir. Türkiye'nin modern olmasının önünde engel teşkil ettiği ileri sürülen "yetersiz teknoloji", "kötü ekonomi" gibi sorunlara ek olarak "dinsel özgürlük olmaması" ifadesini modern bir ülke hedefine ulaşmayı engellen nedenlerden biri olarak ileri sürülmüştür. Öte yandan ise, yine Türkiye'yi modern bir ülke olarak görmeyenlerin bir kısmı ise modernleşme çabalarının "batı özentiliği" ile sınırlı olduğunu düşünmektedir. Daha da ilginç olamı ise, Türkiye'deki modernleşme sürecini yine "batı özentiliği" üzerinden anlamlandıran öğrencilerden bir kısmı Türkiye'yi modern bir ülke olarak görmekte ancak bu durumdan rahatsızlık duyduklarını da "kültürüümüzün korunması gerekiyor" gibi gerekçelerle belirtmektedirler. Diğer taraftan, her ne kadar AKP iktidarı süresince Türkiye'nin modernleşme çabalarında geri adım attığı yönünde yorumlar yapılsa da lise öğrencilerinin algısı bu yönde değildir. Ancak belirtmek gerekir ki buradaki modernlik algısı, Tablo 1 ve 2 ile beraber değerlendirildiğinde modern ve muhafazakâr değerlerin iç içe geçtiği bir yapıya işaret etmektedir. Öyle ki, muhafazakâr değerler bir kısmı öğrenci için modernizme karşı korunması gereken değerler olarak belirtilirken, başka bir kısmı öğrenci için ise bu değerlerin modernleşme sürecine dahil edilmesi gerektiği yönünde değerlendirilmektedir.

Kız ve erkek öğrenciler Türkiye'nin modern olup olmadığı konusunda her iki dönemde de önemli bir farklılık göze çarpmaktadır. Erkek öğrenciler kız öğrencilere göre daha olumlu bir yaklaşım sahiptir. Bu durum, gerek modernlik

gerekse geleneksellik tartışmalarının sürekli olarak kadınlar üzerinden, daha doğrusu onların giyimi, toplumsal hayatı katılım biçimleri vb. üzerinden yapılmıyor olmasından kaynaklanıyor olabilir. Zira kadınlar da bu durumun farkındadır ve hala bu türden tartışmaların yapılması Türkiye'yi modern bir ülke olarak görmelerine ket vuruyor olabilir.

Sonuçlar ve Tartışma

Bu çalışmada Türkiye'de İslam'ın, siyaset alanında farklı görüşürlükler aldığı iki farklı dönemde gerçekleştirilmiş araştırmaların sonuçlarından yararlanarak İslami eğitim içerisinde gelen ve modernlik-İslami yaşam-laiklik tartışmalarının ve bu tartışmaların politik sonuçlarından doğrudan etkilenen öznelerin modernizm ve laiklige ilişkin tutumlarındaki değişimleri izlemeye çalıştık. Bu çalışmanın verilerinden yararlanarak söylenebilecek belki de en önemli sonuç, en başta da belirtildiği gibi zaman ve mekandan bağımsız bir İslami özneden bahsetmenin olanaklı olmadığı gibi homojen bir İslami özneden de bahsedilemeyeceğidir. Dolayısıyla yaşanan ekonomik ve siyasal dönüşümlerin bu özneleri de değiştirip dönüştürdüğünü söylemek yanlış olmayacağıdır.

Verilerden anlaşılacağı gibi İmam-Hatip Okullarına devam eden öğrencilerde modern yaşam tarzının kabulüne doğru önemli bir değişim olduğu söylenebilir. Ancak bir takım geleneksel tutumların da devam ettiği gözlenmektedir. Dolayısıyla mevcut veriler, modern ve muhafazakâr değerlerin iç içe geçtiği melez bir yapıya işaret etmektedir. Yani aslında muhafazakâr değerlerin etkisini hissettirdiği, bunun yanında bir takım modern değerlerin kabulünün de arttığı söylenebilir. İmam-Hatip Okullarında izleyebildiğimiz bu değişimin, 1997'den 2009'a kadar gelinen süreçte gerek sivil toplum alanında gerekse siyasal alanda İslami söylemlerde gerçekleşen değişimle açıklanabileceğini düşünüyoruz. Yani 1997'de ve özellikle 28 Şubat sürecinde sisteme muhalif bir söylemle ortaya çıkan İslami hareketin, 2009'a kadar gelinen süreçte önemli bir parçasının sistemle uzlaşan bir yapıya evrimleşmiş olması bir taraftan, Türkiye toplumunun ekonomik, siyasal ve kültürel alanlarda geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümler diğer taraftan bu okullardaki geleneksel tutumlardan modern tutumlara doğru giden değişmeyi açıklayabilir. Milli Görüş geleneğinin içinden gelen ve var olan sistemle uyuşarak bu gelenekteki muhalif kanadı oluşturan AKP'nin iktidara gelmesi ve söylemlerindeki değişiklik de bunun göstergeleri arasında sayılabilir.

Bu göstergeler çerçevesinde 1997 yılında gerçekleştirilen araştırmada sorduğumuz sorular hala yanıtlanmayı beklemektedir.¹⁴ Yani, toplumumuz dinsel

---

14 Akşit, vd. (2000).

ya da laik çerçevelerde benzeşmekte ve tekdüzeleşmekte midir, yoksa farklılaşım çeşitlenmekte midir? Bu çerçevede düşünüldüğünde benzeşme ya da farklılaşma otoriterleşmeyi mi yoksa demokratikleşmeyi mi gündeme getirecektir? Görünen o ki bu türden ikilemlerin aşılıp aşılamayacağı ekonomik, siyasal ve kültürel alanlardaki değişim ve dönüşümlerin yönü ve biçiminin ne olacağına bağlı kalacaktır.

Kaynakça

- Tanrıöver, Hülya Uğur (2003). "Ders Kitaplarında Cinsiyet Ayrımcılığı" Betül Çotuksöken, vd. (der.). *Ders Kitaplarında İnsan Hakları: Tarama Sonuçları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları içinde.
- Kuru, Ahmet T. (2006). "Reinterpretation of Secularism in Turkey: The Case of the Justice and Development Party", M. Hakan Yavuz, (der.). *The Emergence of New Turkey*. University of Utah Press: Salt Lake City içinde, s. 269.
- Yavuz, M. Hakan (2006). "Introduction: The Role of the New Bourgeoisie in the Transformation of the Turkish Islamic Movement", M. Hakan Yavuz, (der.). *The Emergence of New Turkey*. University of Utah Press: Salt Lake City içinde.
- Heper, Metin (2006). *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Ankara: Doğu-Batı Yayıncılar.
- Boratav, Korkut (2005). *1980'li Yillarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Ankara: İmge Yayıncıları, s. 74.
- Şenses, Fikret ve Erol Taymaz (2003). "Unutulan Bir Toplumsal Amaç: Sanayileşme: Ne Oluyor? Ne Olmalı?", A. H. Köse-F. Şenses-E. Yeldan, (der.). *İktisat Üzerine Yazilar-II, İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar*. İstanbul: İletişim Yayıncıları içinde, s. 431-433.
- Buğra, Ayşe (1998). "Class, Culture, and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations", *International Journal of Middle East Studies*, 30/4, s. 536.
- Akşit, Bahattin ve Mustafa Kemal Coşkun (2004). "Türkiye'nin Modernleşmesi Bağlamında İmam-Hatip Okulları", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, İslamlık*, Cilt: 6, Ankara: İletişim Yayıncıları içinde.
- Akşit, Bahattin, Mustafa Şen ve Mustafa Kemal Coşkun (2000). "Modernleşme ve Eğitim: Ankara'daki Ortaöğretim Okullarındaki Öğrenci Profilleri", F. Atacan, vd. (der.). *Mübeccel Kiray İçin Yazilar*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık içinde.
- Shick, I.C. (1990). "Representing Middle Eastern Women: Feminism and Colonial Discourse", *Feminist Studies*, 16/2, s. 345-380.
- Yuval-Davis, Nira (2003). *Cinsiyet ve Millet*. İstanbul: İletişim Yayıncıları.
- Çakır, Ruşen (2008). *Mahalle Baskısı: Prof. Dr. Şerif Mardin'in Tezlerinden hareketle Türkiye'de İslam, Cumhuriyet, Laiklik ve Demokrasi*. İstanbul: Doğan Kitapçılık.

www.worldvaluessurvey.org